

Ірына БАГДАНОВІЧ

“ЖАЛЕЙКА” ЯНКІ КУПАЛЫ ЯК ПРАДВЕСЦЕ МАЛАДОЙ БЕЛАРУСІ

Янка Купала. 1908 г.

Першы зборнік вершаў Янкі Купалы “Жалейка”, надрукаваны ў 1908 г. выдавецкай суполкай “Загляне сонца і ў наша аконца”, як вядома, быў з энтузіязмам успрыняты беларускай культурнай грамадскасцю, але падаўся небяспечным царскім уладам і неўзабаве быў канфіскаваны. Газета “Наша ніва” адгукнулася на выхад кнігі рэцэнзіяй Владака з Казіміраўкі (Уладзіміра Самойлы), які трапна акрэсліў сучаснасць і значэнне гэтага зборніка ў краі, дзе «беларускі народ, прыдушаны векавым уціскам... не меў нават сваіх песняроў – “печальнікаў” і заступнікаў сваіх, што ў песнях маглі б сказаць пра яго гора і радасці, пра яго надзеі, жаданні лепшага жыцця» [3, с. 4 – 5]. Менавіта Я. Купала, на думку Самойлы, і стаў тым “печальнікам” роднага народа, а яго песні – “гэта люстра, у каторым свеціцца душа беларуса, яго жыццё, яго родны край; гэта праўдзівы, непадроблены голас, што выходзіць з самай глыбі народнай душы” [3, с. 5]. Тагачасны аналітык беларускай літаратуры Максім Багдановіч быў больш стрыманы ў ацэнках і звяртаў увагу перш за ўсё на тое, што раннія вершы Купалы, “напісаны пад Бурачка,

залішне расцягненыя, слаба апрацаваныя з боку формы і мовы”, але апраўдваў песняра тым, што ён “захоплены абразом прападаючай Беларусі”, лічыў, што “перш за ўсё павінен быць грамадзянінам”, і ўсю ўвагу звяртаў на змест, а не на форму твора [1, с. 186].

Сто гадоў прамінула з тае знамянальнае падзеі, і гэта дае падставы паглядзець на першую кнігу Янкі Купалы з перспектывы часу. Першае, што адразу ж акцэнтуюе ўяўленне сённяшняга беларуса: які мудра-прадбачлівы быў “Владак”, які звышпартрабавальны быў Максім! І кожны меў рацыю, быў праніклівы, а Я. Купала заставаўся, незалежна ад гэтых ацэнак і сугучна з імі, самім сабой: узгадаваным з глыбінь народа народным песняром, пазбаўленым пыхі ўласнай вялікасці, каб не дапусціць у сваю песню ані паўтона фальшы. Вось чаму ўжо ў першым вершы кнігі “Я не паэта” ён сам вызначыў сваю ролю:

*Кожны край мае тых, што апяваюць,
Чым ёсць для народа ўпадак і хвала,
А Беларусы нікога ж не маюць,
Няхай жа хоць будзе Янка Купала [4, с. 1].*

Роля “Жалейкі” ў беларускім літаратуразнаўстве даволі працяглы час вызначалася дастаткова абмежавана: «“Жалейка” – цэласная кніга лірыкі, найперш дум і перажыванняў, якія выказаны ад імя селяніна і самога паэта як сялянскага песняра» [5, с. 214]. Між тым роля “Жалейкі” выходзіла за межы чыста сялянскага светаўспрымання і была надзвычайна не толькі ў творчай біяграфіі Я. Купалы, але і ва ўсёй айчынай літаратуры, бо менавіта ў гэтай кнізе ўпершыню створаны манументальны вобраз народа, які ўздымаецца з бяздоння небыцця да свайго адраджэння. І ў сённяшнім часе, у XXI стагоддзі, гэты амбівалентны вобраз прыгнечанага і абуджанага народа хвалюе ўяўленне, бачыцца жывым і праўдзівым сведкам гісторыі, нараджае свежыя эмоцыі і дазваляе актуалізаваць новыя эстэтычныя і духоўныя аспекты. Найперш, на наш погляд, сённяшняй літаратуразнаўчай думцы варта вярнуцца да пытання: “Жалейка” Янкі Купалы – гэта толькі працяг традыцый ці наватарская з’ява? А таксама: ці ў “Жалейцы” дамінуюць

Вокладка зборніка "Жалейка"
Янкі Купалы.

вобразы слёз-нядолі і Я. Купала, сапраўды, найперш паўстае "печальнікам" беларускага народа, "захопленым абразом прападаючай Беларусі", ці тут таксама раўнаважны матывы адраджэння і Я. Купала паўстае песняром-абуджальнікам свайго народа?

Максім Багдановіч, як мы бачылі, заўважыў, што Купалавы раннія вершы напісаны "пад Бурачка", або ў рэчышчы традыцый Францішка Багушэвіча. Думка М. Багдановіча слушная. Сапраўды, Купала і сам адзначаў, што яго шлях у беларускую літаратуру пратораны аўтарам "Дудкі беларускай", а таксама Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам, Уладзіславам Сыракомлем. Напрыклад, верш "Мая хатка" Я. Купалы, як і верш "Мая хата" Ф. Багушэвіча, малое страшэнна ўбогі і непрыглядны выгляд хаты беларуса, у якой проста немагчыма жыць:

*І старая і крывая
Хатачка мая, –
Уся злеплена, як будка,
З аднаго гнілля.
На страсе, як на балоце,
Зрос зялёны мох;
Каты, часам і сабакі
Лазяць па вуглох [4, с. 17].*

Заклучныя ж радкі верша гучаць вельмі патрыятычна:

*Хоць старая, хоць крывая,
З аднаго гнілля,
Не аддам яе нікому,
Бо яна мая!
Бо яна мая! [4, с. 18].*

Як і ў вершы Ф. Багушэвіча, старая і прагнілая хата беларуса з'яўляецца зусім не сведчаннем неахайнасці і нядбаласці тутэйшых жыхароў, але паэтычным сімвалам заняпалага ў сваім шматвяковым паняволенні роднага краю, які ўсё роўна мілы сэрцу беларуса, і нават у гэтым непрыглядным выглядзе беларус будзе любіць свой край і не адрачэцца ад яго дзеля чужынскіх прыўкрас і спакусаў. Насамрэч, гэта была традыцыя, пачата я нават не Францішкам Багушэвічам, але Адамам Міцкевічам у "Крымскіх санетах", якая прайшла праз усю беларускую літаратуру да пачатку XX ст.

Што датычыць вобраза мужыка як галоўнага ў "Жалейцы" выразніка беларускасці, то мусім заўважыць таксама яго шчыльную злучанасць з багушэвічаўскай традыцыяй. У вершы "Не рвіся к багатым" Я. Купалы чуем выразныя тоны верша Багушэвіча "Афяра". Там гучала: "Маліся ж, бабулька, да Бога, / Каб я панам ніколі не быў..." [2, с. 77]. Тут гучыць: "Ой, раджу, не рвіся к багатым, мой браце! / Не рвіся к багатым ты, доляй убогі..." [4, с. 16]. Традыцыйным з'яўляецца і матыву спрадвечнай бяздольнасці мужыка, які працуе на пана, хоць у купалаўскія часы прыгон ужо даўно быў адменены, але ж прывычнае супрацьпастаўленне мужыка як працаўніка і пана як карыстальніка з яго працы засталася. Пра гэта сведчыць і верш Я. Купалы "На польскую ноту":

*Свецце месяці, свецце
Звечара да рана,
Арэ мужык поле
Не сваё, а пана! [4, с. 22].*

Падобныя матывы не вычэрпваюць, аднак, змястоўнасці мастацкага свету "Жалейкі".

Традыцыя, што склалася да Я. Купалы, таксама сцвердзіла вобраз мужыка як тып, што рэпрэзентуе ў цэлым бяздольны беларускі народ, пазбаўлены на доўга гістарычнай перспектывы развіцця і сказаны на самаўсведамленне тутэйшасці ў якасці нацыянальнай ідэнтычнасці. Янка Купала, успрыняўшы традыцыю і аддаўшы ёй належную даніну, мусіў ісці далей, бо публічнае, праз паэзію, вызнанне народам свайго граху няволі – дзейсны сродак выратавання і рушання па шляху адшукання волі, што спрадвек была дадзена ўсім народам ад Бога. Пра гэта пісаў яшчэ Кастусь Каліноўскі ў "Мужыцкай праўдзе". Адшуканне волі і долі – менавіта такую задачу ставіць перад сабой лірычны герой Купалавай "Жалейкі"; і ў гэтым вобразе трэба бачыць не толькі мужыка-селяніна, гэта абагульняльны вобраз новага беларуса – не толькі мужыка, але і здрабнелага шляхціца, які таксама мазольнай працай (на зямлі ці на службе) здабываў сабе сродкі для існавання. Ён страціў даўно родавыя перавагі і, апрача шчырай зычлівасці і годнасці ды, бадай, "культурнага" выгляду, нічога "гербоўнага" больш не меў. Ён, гэты збяднелы шляхціц, таксама даўно ўжо страціў вольнасць, быў нявольнікам чужых парадкаў і "чужую

араў зямлю”, як напісаў Я. Купала ў адным з ранніх польскамоўных вершаў.

Выйсце з такога становішча было не простым, і менавіта Янка Купала ў паэтычных радках “Жалейкі” стварае праграму выратавання свайго народа. Падобным чынам вялікі біблейны прарок Майсей выводзіў абраны народ з егіпецкай няволі праз пустыню выпрабаванняў і цяпленняў. Я. Купала не проста адчуваў сваю місію прарока-правадыра. Ён быў гатовы несеці цяжар правадырства і ахвяраваць сабою дзеля адраджэння роднага краю. Адраджэнню ж папярэднічаў сапраўдны крыжовы шлях, і менавіта на гэтым шляху лёс падараваў беларускаму народу Я. Купалу, каб той чыстым тонам “Жалейкі” абудзіў яго дрэмлючы дух. Верш “Чаго нам трэба”, пазначаны як “наследаванне”, і з’яўляецца такой практычнай сацыяльнай праграмай для рэалізацыі народных жаданняў:

*Трэба нам, трэба перш-наперш хлеба,
Хлеба, каб стала на цэленькі год,
Дроўцаў палена, конікам сена,
Канейку якую сабе на зварот.*

*Трэба нам, трэба, як ласкі з неба,
Лепшы, даўжэйшы зямелькі шнурок,
Сытай скацінкі, новай хацінкі,
Каб красаваўся пры хатцы садок [4, с. 94].*

Далей гаворка ідзе пра добрыя дарогі, дактароў, школы для вясковых дзяцей. Толькі так, сцвярджае Я. Купала, пераможам няволю, “светач запалім шчасця свайго” і “долю мець будзем, – эй! будзем людзьмі!” [4, с. 95].

Гэтая пазітыўная праграма сацыяльнага адраджэння рытмічна-інтанацыйна і настраёва вынікала з верша “Добрыя весці” У. Сыракомлі, падхоплівала яго адраджэнскі аптымістычны пафас і працягвала канструктыўнае будаванне нацыянальнай будучыні беларусаў: ад ідэі роўнасці шляхціца і мужыка, што сядуць на адной лаве, “каб весці раду а сваёй зямлі”, вызваліўшыся з “маскоўскай” няволі, да дастатку хлеба і новай хаты як неабходнага падмурку, на якім крыяюць годнасць і правы асобы чалавека. Менавіта апошняе – годнасць і правы асобы разам з дзяржаўнай незалежнасцю – было страчана жыхарамі Беларусі ў выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, і за стагоддзе цэлы край з яго шляхетнасцю і культурай ператварыўся ў залежнага ад чужой волі безыменнага жабрака. Гістарычнае нявольніцтва беларусаў спарадзіла той комплекс нацыянальнай непаўнаважнасці, які адмаўляў самую людскасць беларусаў, што значыць самавітасць, пачуванне сябе гаспадарамі на сваёй зямлі. Трэба было вярнуць гэтае гаспадарнае самапачуванне роднаму народу, вярнуць праз актуалізацыю простых і зразумелых штодзённых рэчаў: хлеба і хаты. Бо пазбаўлены гэтых рэчаў чалавек пазбаўлены зямной, людскай сутнасці быцця. Менавіта ў рэчышчы такіх разваг нам здаецца правільным успрымаць заклікі Купалы: “Долю мець

Ірына Эрнстаўна Багдановіч – літаратуразнаўца, крытык. Кандыдат філалагічных навук (1988). Дацэнт кафедры гісторыі беларускай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Закончыла Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны (1978). Аўтар кніг “Янка Купала і рамантызм” (1989), “Авангард і традыцыя: Беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння” (2001).

будзем, – эй! будзем людзьмі!”. Гэтаксама тлумачыцца і манументальны вобраз грамады беларусаў у знакамітым вершы “А хто там ідзе?”, які заканчваецца, як вядома, палемічнай і нават абразлівай з сучаснага гледзішча фразай: “Людзьмі звацца!”. Можа ўзнікнуць пытанне, ці не замалая гэта мэта? Трэба сказаць, што ў кантэксце і ў часе “Жалейкі” 1908 г. не замалая! Ад яе заставаўся толькі крок да месіянскага сцвярджэння ідэі Маладой Беларусі, якая “па развалінах” твораць “нову ўсябытнасць”, акцэнтуючы сваю асобнасць і паўнаважнасць між іншымі народамі свету. Маладая Беларусь Купалы была адначасова ідэяй, якая сведчыла аб спеласці нацыянальнай самасвядомасці, і культурна-гістарычным вобразам нацыянальнага адраджэння, які інтэграваў абуджаны край у мадэрнізаванае аблічча перадаваенай Еўропы.

Такім чынам, “жалейкаўская” ідэя адноўленай людскасці як самавітасці і гаспадарнасці ўпісвалася ў комплексную праграму нацыянальнага адраджэння, якое сцвярджала сябе найперш праз легалізацыю друкаванага беларускага слова. Таму менавіта ў вершах, прысвечаных газеце “Наша Доля”, выдавецкай суполцы “Загляне сонца і ў наша аконца” гучаць матывы шчаслівага вызвалення з няволі і новай будучыні. Так, вітаючы суполку, Я. Купала кажа: хопіць наракаць, хопіць кланяцца чужынцам, прыліплым да нашага краю! У канцы верша паэт малюе прарочую візію:

*Гэй, дзівы над дзівы, мкне гоман грамлівы!
Глядзіце, ўстае беларускі народ;
Айчызну будзе на борах, на нівах.
Што гэта? – то ідэі, то праўды прыход [4, с. 40].*

Слушна ў гэтай сувязі нам падаецца думка Льва Клейнбарта, што “Жалейка” Янкі Купалы была “выражэннем нацыянальнага ўздыму” [6, с. 188], а не толькі жальбаваннем над нешчаслівай доляй беларускага народа. Трэба, аднак, зазначыць, што геройнявольнік, які сацыяльна і нацыянальна актывізуецца ў мастацкім свеце “Жалейкі”, паказаны ў сваім духоўным узрастанні як чалавек, які пераадоўвае нявольніцтва ўнутры самога сябе і з безыменнага раба ператвараецца ў постаць новага беларуса, свядомага змагара за вольнасць свайго краю і за ўласнае імя. Паступова, прыступкамі, адбываецца

гэты працэс вызвалення з ярма жабрацтва духу і чужога панавання. Напрыклад, “пан сахі і касы” прагне адукацыі, адчуваючы, што яна дапаможа яму “здабыць долю”:

*Эй, каб цёмен не быў,
Чытаць ксёнжкі умеў,
Я б і долю здабыў,
Я б і песенкі пеў! [4, с. 7].*

Менавіта асвета з’яўляецца важным чыннікам адраджэння, бо дасць магчымасць чытаць беларускія газеты і кнігі, што абумовіць чарговую прыступку ва ўзрастанні нацыянальнай самасвядомасці.

Выйсце з нявольніцтва пралягае праз цяпенні і выпрабаванні. У святле купалаўскіх мастацкіх вобразаў перыяд шматвяковага заняпаду беларускага народа пазначаецца пастаянным сімвалам сну, магільнага сну. У “Жалейцы” вобраз спячага зачараваным сном краю намалюваны ў вершы “Над св аёй айчызнай”. Можна сказаць, што гэта патрыятычны рэквіем або, хутчэй, трэнас – плач па памерлай айчыне:

*Божа! гэткі свет тут
Моц стварыла твая!
Дзе ж мой дом, дзе ж мой люд?
Дзе айчызна мая?
Дзе той час, у яком
Тут кіпела жыццё?
Свой народ быў кругом
І любіў сваё ўсё!
.....
Знікла ўсё, як імгла,
Няма славы таеі;
Злая доля змагла
І мой край, і людзей! [4, с. 78 – 79].*

Галоўны матыў гэтага верша Я. Купалы – адсутнасць свабоды знішчыла народ і край, які злучыўся з няславай і нядоляй. На гэтай спустошанай няволяй зямлі засталіся толькі курганы з касцямі былых герояў, грунаны над імі, вужы, канюх ды воўк – “далей спіць усё, спіць”.

Шматкроць пасля ў творчасці паэта паўторыцца гэты вобраз магільнага сну, якім спіць родны край і родны люд. Крыжовы шлях, як вядома, заканчваецца Галгофай, але без яе не было б уваскрэсення. Толькі праз адчуванне чалавекам унутранай свабоды можа адбыцца вызваленне цэлага народа. Менавіта гэтую думку акцэнтую Я. Купала ў “Песні вольнага чалавека”:

*І волі дэспаты не змогуць,
Бо воля сонейку раўна.
Душой я вольны чалавек,
І гэткім буду цэлы век! [4, с. 49].*

Вельмі важным, альтэрнатыўным магільнаму сну і таксама сімвалічным у творчасці Янкі Купалы становіцца матыў абуджэння. З ім арганічна звязаны вобраз звона, які кліча “к славе ў госці” (верш “Думкі”). У вершы “Хоць ты, сэрца, лопні, трэсні!” паэт прама заклікае:

*Гэй! прасніся, беларусе:
Усе людцы паўставалі!
Гэй! прасніся, беларусе, –
Усе праўдачку пазналі!.. [4, с. 52].*

Неабходна таксама падкрэсліць, што адраджэнне народа, яго працынанне ад сну пясняр злучае напружана з беларускай мовай і друкаваным словам на ёй. У гэтым таксама бачыцца багушэвічэўская традыцыя, якую актуалізаваў Я. Купала. “Цёмны, як той скот” народ гора-бяды не зможа, піша паэт у вершы “Песня а песнях”:

*Газет, ксёнжак мовай ч’ей
Найболей друкуюць,
Паважаюць тых людзей,
Любяць і шануюць [4, с. 42].*

У гэтым абуджэнні народа праз роднае слова заключана і сутнасць пяснярскай місіі, таму для Янкі Купалы так важна, не дзеля ўласнага славалюбства, але дзеля адраджэння айчыны, – “Каб мой люд маю песню запеў / І пазнаў, аб чым песня пяе!!!” [4, с. 73]. У падобным рэчышчы – як добрую вестку праўды і волі, а з імі і дастатку хлеба – вітаў паэт у вершы “Нашай Долі” выхад першай беларускай легальнай газеты:

*Прыкупішы соли-хлеба,
Прывітамо “Долю”,
Як анёла Бога з неба,
Як святую волю! [4, с. 139].*

Такім чынам, выразна заўважаецца настраёвая поліфанічнасць першага зборніка вершаў Янкі Купалы “Жалейка”, у якім паэтам не толькі была апета бязмернасць гаспадарнага заняпаду роднага краю і нявольніцтва беларускага народа, але ўбачаны рысы яго адраджэння, што перамяняць у хуткім часе край крыжоў і магіл у яснатварае аблічча Маладой Беларусі. Менавіта спеў Купалавай “Жалейкі” абуджаў і тварыў гэтае аблічча. Матыў бяздольнасці на ўзор купалаўскіх вершаў паўтаралі на розныя лады шматлікія паэты “нашаніўскай пары”, да новага ж вобраза роднага краю ішлося няпроста. І менавіта Янка Купала быў выбраны на прарочую місію: убацьчыць уваскрэслую Беларусь і замацаваць гэты новы пазітыўны вобраз у свядомасці суайчыннікаў праз дар паэтычнага слова.

Спіс літаратуры

1. Багдановіч, М. Поўны збор твораў: у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – Т. 2.
2. Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч. – Мінск: Маст. літ., 1991.
3. Владзак з Казіміроўкі. “Жалейка”, песні Янука Купала / У. Самойла // Наша ніва. – 1908. – № 17, 15 жн.
4. Купала, Я. Жалейка: Факсімільнае выданне / Я. Купала. – Мінск: Маст. літ., 1982.
5. Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: БелСЭ, 1986.
6. Клейнборт, Л. М. Янка Купала // ЛІМЯНК. – Фонд У. – Воп. Vp-1. – Адз.зах. 78. – 265 арк.